

**CULTUURHISTORISCHE
INVENTARISATIE
NOORD-BRABANT**

M.I.P.

Gemeente Terheijden

**Provincie
Noord-Brabant**

januari 1994

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort,
Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch. Tel. 073-812168.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 TV 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf	5
Werkwijze en criteria	6
1. Situering der gemeente	9
2. Bodemgesteldheid	10
3. Grondgebruik	11
4. Infrastructuur	12
5. Nederzettingsstructuur	13
6. Stedebouwkundige typologie	14
7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen	15
8. Objectgegevens	21
9. Literatuur	75
Kaart (bijlage)	

Woord vooraf

Dit rapport over Terheijden maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedeboekkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld.

In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.

Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedeboek is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:

- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedeboek" (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedeboekkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedeboekkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.

Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in januari 1991 door drs. N.C.M. Maes.

's-Hertogenbosch, Maart 1993.

Werkwijze en criteria

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.

Deze gebieden zijn:

1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.

Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedenbouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.

De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.

In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.

Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.

Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedenbouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstreken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel

ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of bredere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorte situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.

Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedenbouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedenbouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen *immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedenbouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.*

Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.

Tenslotte volgt de literatuur.

Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedenbouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1 Ligging

De gemeente Terheijden ligt in het westen van de provincie Noord-Brabant, in de inventarisatie-regio Brabants Kleigebied. De gemeente bestaat uit de kerkdorpen Terheijden, Wagenberg en een gedeelte van Langeweg.

In het noorden grenst Terheijden aan de gemeente Hooge en Lage Zwaluwe, in het oosten aan Made en Drimmelen en aan Oosterhout. Deze noord- en oostgrens hebben een rechtlijnig verloop, zij volgen bestaande wegen door bouwland. In het zuidoosten grenst de gemeente aan Teteringen, hier krijgt de grens een veel grilliger verloop en volgt de verspringende kavels door landbouwgronden. In het zuiden volgt de grens het water van de Mark tot aan de Zuiddijk en vormt zo de begeniging met Breda, Prinsenbeek en Etten-Leur. In het noordwesten grenst Terheijden aan Zevenbergen. Deze noordwestgrens volgt de Zuiddijk en het Reevliet en heeft een rechtlijnig verloop.

De huidige gemeente heeft een oppervlakte van 2.680 hectare en heeft 8.616 inwoners.

1.2 Ontwikkeling der gemeente

De oudst bekende vermelding van Terheijden is in een document uit 1355.

Daarvoor hoorde Terheijden, tot aan het einde van de twaalfde eeuw bij de Heerlijkheid Breda. Toen, in 1198 werd Breda met het omliggende gebied, waartoe ook de huidige gemeente Terheijden hoort door de heer van Schoten aan de hertog van Brabant geschonken. De hertog gaf het gebied in leen terug. Terheijden werd daarna als zelfstandige heerlijkheid genoemd.

Een gebied moer van 790 ha. in de huidige Terheijdense binnenspolder werd in 1324 door de heer van Breda aan de Onze Lieve Vrouwe abdij te Middelburg geschonken.

Ook andere gebieden binnen het oppervlak van de huidige gemeente waren in het bezit van kerkelijke instanties, zoals het klooster Catharinadal te Breda.

In 1400 vroegen de bewoners van Terheijden, Wagenberg, Hartel en Schimmer toestemming om op een centraal punt een kerk te stichten omdat de kerk van Breda te ver weg was en moeilijk bereikbaar. De kerk kwam in Terheijden te staan, rondom deze kerk groeide een niet-agrarische kern. Terheijden overvleugelde op den duur de oudere gehuchten Hartel en Schimmer.

2. Bodemgesteldheid

2.1 Grondsoorten

Het gebied bestond uit oorspronkelijk uit moeras en veengronden waarin zich enkele droge plekken voordeden zoals gebieden langs de bovenloop van de Mark.

Daaroverheen is jonge zeelei afgezet. Dit gebeurde tijdens de laatste fase van het Holocene, het subatlanticum, als gevolg van overstromingen.

Zandruggen bleven ook boven de zeelei uitsteken zoals een rug in het noorden en in het zuiden van de gemeente.

2.2 Hoogte en afwatering

De gemeente ligt in een laag gebied. De polders in het westen hebben een hoogte tussen de 0 meter en 1 meter +NAP. De Binnenpolder in het oosten van de gemeente is lager gelegen. Hier varieert het peil van -0,4 tot -1,5 meter NAP. Het laaggelegen poldergebied wordt doorsneden door een weg die Wagenberg en Terheijden verbindt. De beide kernen zijn aanmerkelijk hoger gelegen. Het peil loopt op van 6 meter +NAP bij het gehucht Het Zand, ten zuiden van Terheijden tot 10 meter +NAP ten zuiden van Wagenberg.

De afwatering geschiedt van oudsher door middel van een groot aantal poldersloten en de Reevliet en Vaartkantse Vliet (voormalige turfvaart) op de Mark. Dit was niet voldoende om het aanbod van water op te kunnen vangen. Rond 1850 verkeerde de afwatering dan ook in een slechte staat.

Hierin werd aan het begin van de twintigste eeuw enige verbetering aangebracht door de normalisatie van de Mark (1906) en het graven van het Markkanaal (1913-1915). Het Markkanaal brengt een verbinding van de Mark met het Wilhelminakanaal bij Oosterhout tot stand waardoor het overtollige water via de Donge uiteindelijk in de Amer terecht komt.

3. Grondgebruik

Het gebied is vooral tussen 1000 en 1500 ontgonnen en bedijkt, delen ervan zijn ook na 1500 bedijkt.

In de dertiende eeuw werden twee gebieden in de Vlasselt (het veengebied tussen de noordelijke en zuidelijke zandopduiking) ter vervening uitgegeven. Eén gebied kwam in 1280 aan het Klooster Catharinadal te Breda, het andere gebied (de latere binnenpolder van Terheijden) werd in 1324 bezit van de OLV abdij te Middelburg. Het centrum voor deze abdij binnen het Terheijdens grondgebied werd de Munnikenhof.

De Terheijdense binnenpolder kende in de veertiende eeuw een geringe verkaveling, deze hield verband met de turfwinning en een drietal vaarten (zie 4.3). In de negentiende eeuw werd dit inmiddels uitgeveende gebied als grasland in gemeenschappelijk gebruik genomen. Behalve in de lagere delen van de polders kwam grasland ook langs kreekbeddingen voor. Het diende vooral als weidegebied voor paarden.

De negentiende eeuwse verkaveling bestond uit blokken of blokken gemengd met stroken. In de westelijk gelegen polders overheerste de akkerbouw. Tarwe, meekrap, aardappelen, vlas en koolzaad waren de belangrijkste gewassen. De verkaveling bestond uit regelmatige blokken en stroken.

Tussen 1870-90 verdwenen de meekrapcultuur en koolzaadteelt. De teelt van suikerbieten kwam hiervoor in de plaats. Ook kwam de fruitteelt en tuinbouw op.

Het gebied heeft nog steeds een agrarisch karakter waarbij het oosten vooral weide en grasland heeft. In het westen is de grond als bouwland in gebruik. Vooral tuinbouw heeft zich in de twintigste eeuw uitgebreid.

Ruilverkaveling zorgde voor ingrijpende schaalvergroting. Daarnaast heeft vooral de kern van Terheijden zich na 1950 uitgebreid.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

Het tracé Breda - Terheijden was al in de zeventiende eeuw aangelegd.

Deze straatweg maakte deel uit van de verbinding van Breda naar Moerdijk, alwaar de oversteek over het Hollands Diep naar Dordrecht en Rotterdam plaats vond. In de eerste helft van de negentiende eeuw werd het tracé (deel van het door Napoleon opgezette wegennet) voltooid en verhard. In het noorden bestond een aftakking naar Hoge- en Lage Zwaluwe, die eveneens werd verhard.

De interlocale wegen volgden oude polderdijken. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw werden deze verhard met grind, puin of steenslag. Vooral na 1850 vond modernisering van deze oude tracés plaats. Een voorbeeld is de Zuiddijk waarover in 1921-24 een keiweg werd aangelegd. Deze weg vormt de verbinding van Langeweg met Zwartenberg. De locale wegen volgen verkavelingsstructuur, deze wegen bleven het langst onverhard, vaak zelfs tot na 1950.

4.2 Waterwegen

Binnen de huidige gemeente werden drie turfvaarten aangelegd: de Vaartkantse Vliet, de Schimmelse vaart en de Ruitervaart. Beide laatstgenoemde vaarten zijn gedempt, hun tracé is nog als weg herkenbaar. De Vaartkantse Vliet bestaat nog als vaart. Tussen twee wegen in gelegen dient deze vaart nog voor de afwatering.

De Mark diende behalve voor de afwatering ook voor de scheepvaart en bewees vooral tijdens de bietencampagne goede diensten.

Het Markkanaal werd in 1915 geopend. Voor Terheijden heeft dit kanaal niet meer betekenis dan voor de afwatering. Vooral Breda en Oosterhout profiteren van de verbinding tussen het Markkanaal en het Wilhelminakanaal die hiermee tot stand is gekomen.

4.3 Spoorwegen

De spoorweg van Breda naar Dordrecht, aangelegd in 1866 doorsnijdt de gemeente in het westen. Terheijden heeft zelf geen station.

4.4 Dijken en kaden

In de middeleeuwen werden de rivieren in West-Brabant sterk beïnvloed door zeeoverstromingen. De getijdenwerking was tot in Terheijden merkbaar. Het was daarom noodzakelijk het laaggelegen gebied met dijken te beschermen.

Het gebied ten oosten van de lijn Wagenberg-Terheijden werd tegen water vanuit het westen beschermd door een verbindingsdijk tussen de Grote Waard en de Heer Willemsdijk (rond 1350 aangelegd). Tevens werd een dijk tussen Wagenberg en Terheijden aangelegd. Deze is als wegtracé nog herkenbaar.

De Zuiddijk is eveneens een middeleeuwse dijk welke nog steeds in het landschap zichtbaar is. De dijk vormt de verbinding tussen Langeweg en Zwartenberg.

De kaden aan weerszijden van de Mark dateren uit het begin van de twintigste eeuw.

4.5 Militaire infrastructuur

De regio is lang van strategisch belang geweest vanwege haar ligging tussen Brabant en Holland. Vooral de versterking van Breda heeft haar sporen nagelaten.

Delen van de Zuiderwaterlinie en de Nieuwe Hollandse Waterlinie (beiden in 1850 nog functionerend) liggen op het grondgebied van Terheijden. Voorbeelden zijn de linies van Den Hout, Munnikenhof en de Mark en Dintel. Deze linies dienden ter afsluiting van twee stroken niet te innunderen land.

Spinolaschans en Kleine Schans dateren uit het einde van de zestiende eeuw. Deze vestingwerken zijn gelegen langs de Mark en dienden ter afgrendeling van de Mark en de weg Breda-Moerdijk.

5. Nederzettingsstructuur

5.1 Terheijden

Het landschap was rond 1000 ontoegankelijk, de bewoning was schaars. Tussen 1000 en 1200 kwam hierin slechts langzaam verandering in. Na 1200 voltrok de ontwikkeling zich in een sneller tempo. Dankzij veenconcessies en openlegging van het gebied door onder andere turfvaarten konden ook nederzettingen ontstaan. Geleidelijk had dit ook agrarische ontginningen tot gevolg.

Op een droge zandrug in het zuiden lagen in de veertiende eeuw de gehuchten Hartel (ter plekke van Spinolaschans), Schimmer (ter plekke van het gehucht Het Zand) en Terheijden. Het gebied bleef gespaard voor de vele overstromingen in de veertiende en vijftiende eeuw. Het veengebied in de Vlasselt behield behield de oorspronkelijke strokenverkaveling. De primaire vorm van Terheijden zoals de nederzetting in de middeleeuwen ontstond is die van een straatdorp. Boerderijen ontstonden langs een doorgaande weg. Ten gevolge van een gunstige ligging kon de lintbebouwing zich al snel uitbreiden. Er ontstonden aparte buurtjes voor de verschillende beroepsklassen (boeren, ambachtslui, handelslieden). De in de zeventiende eeuw aangelegde straatweg naar Breda volgde deze bewoningsas.

De nederzetting groeide in de negentiende eeuw nog maar op beperkte schaal. Er bestond wel enige nijverheid in Terheijden, vooral in de leer- en steenindustrie. In 1863 werd er ook een kunstwol- en lompenfabriek gesticht. Na 1850 trad groei en verdichting van de kern op, na 1900 deed zich hierin weinig verandering voor. Uitbreiding van het dorp vond plaats langs de lintwegen. In de loop van de twintigste eeuw verdween de nijverheid uit Terheijden.

Grote veranderingen deden zich pas na 1965 voor. Terheijden werd uitgebreid met planmatig opgezette wijken voor forensen die in Breda of Oosterhout hun werk vinden.

5.2 Wagenberg

Op een droge plek, een meer noordwaarts gelegen landrug in het verder venig gebied, ontstond Wagenberg. Aanvankelijk was dit slechts één boerderij. Later werd over deze rug een dijk aangelegd.

Wagenberg was oorspronkelijk een randgehucht van Terheijden, ontstaan op een dijk in de polder. Verdichting van de bebouwing volgde de straatvormige aanleg van het gehucht.

In 1796 kreeg Wagenberg een eigen kerk waardoor het dorp snel groeide.

Sedert 1900 is de kern slechts matig veranderd. Uitbreiding vond plaats aan de lintwegen. Pas na 1950 is ook aan Wagenberg een planmatig opgezette wijk toegevoegd.

5.3 Langeweg

Langeweg (voormalige naam is Zonzeel) ligt maar voor een klein deel binnen de gemeente.

Het dorp is ontstaan op een polderdijk, op een stuk zandgrond.

De vroegere naam Slikgat is veranderd.

Nu maken het voormalige klooster van de paters Capucijnen met de parochiekerk het belangrijkste deel van het dorp uit.

5.4 Overige gehuchten

Munnikenhof was een uithof, een centrum van waaruit het grondbezit van het Onze Lieve Vrouweklooster te Middelburg werd geëxploiteerd. Deze exploitatie berustte op de vervening van het gebied. Nu is hier een kleine concentratie van agrarische bebouwing van over.

5.5 Verspreide bebouwing

In het polderlandschap treft men maar weinig verspreide bebouwing aan.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1 Gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde

In de gemeente Terheijden zijn geen gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde aanwezig.

6.2 Waardevolle groepen in het kader van de cultuurhistorische inventarisatie

De kernen van Terheijden en Wagenberg kunnen beide als waardevolle groep beschouwd worden. De oude structuur is nog gaaf aanwezig. De bebouwing dateert vooral uit de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1. Woonhuizen

De langgerekte kernen van Terheijden en Wagenberg bevatten verhoudingsgewijs veel gave woonhuizen, die gedeeltelijk nog tot de 18e eeuw kunnen teruggaan en een staalkaart vormen van de stijlen welke tot ca. 1950 in de landelijke bouwkunst werden toegepast. Vele huizen zijn uiterst eenvoudig en hebben bakstenen of gepleisterde gevels onder kroonlijsten. Veelal zijn de ramen voorzien van zesruiters of T-ramen. Deze traditionele gebouwen kunnen 18e of 19e eeuws zijn. Voorbeelden zijn Molenstraat 47-49 en Raadhuisstraat 73 met lange gevels aan de straat. Raadhuisstraat 43-47 heeft een eenvoudige lijstgevel en halve verdieping. Hoofdstraat 37 heeft een tweelaags lijstgevel. Raadhuisstraat 35 heeft de korte gevel aan de straat en zou zelfs nog 17e eeuws kunnen zijn.

Sommige panden hebben meer uitgesproken neoklassicistische kenmerken in de vaak twee lagen tellende lijstgevels, de raamindeling en de omlijste ingangen met hoofdgewel. Een mooi voorbeeld is de gevel van het statige pand Hoofdstraat 42 met zesruits ramen en raamhekjes. Deze dateert uit het begin van de 19e eeuw. Naast dit laatste pand een lage en smalle aanbouw. Vergelijkbaar, zij het eenvoudiger zijn Raadhuisstraat 26 en 42. In de zijgevel de ankers 1767. Raadhuisstraat 22-24 en 29 zijn eenlaags. Het laatste pand heeft een oude tuinmuur met steunberen.

Een andere groep panden uit het laatste kwart van de 19e eeuw heeft rijke eclectische stucdecoraties. Voorbeelden zijn de volledig gepleisterde panden Brouwerijstraat 22, Hoofdstraat 6, 15 en Markstraat 9. Deze hebben geprofileerde raamomlijstingen, soms met voluten. Brouwerijstraat 20 toont afwisseling tussen baksteen en stuc. De decoratie van Parallelweg 26 met slingerende bladmotieven in het fries en raambefjes met bladeren is tamelijk uitzonderlijk. Raadhuisstraat 31 en 71 hebben rijke stucdecoraties met raamomlijstingen en kroonlijsten met consoles. De aanbouw van Hoofdstraat 16 heeft een topgevel met ajourniswerk.

Kort voor en na 1900 verrijzen woonhuizen met schilderachtige afwisseling van baksteen en stuc in speklagen en decoraties. Ze hebben in enkele gevallen neo-renaissance elementen. Rijke voorbeelden zijn Bredaseweg 24, Dorpsstraat 43, Markstraat 6, Raadhuisstraat 6 en Withuisstraat 8. Hazeldonk 4-6 valt op door het geveltorentje met koepeldak. Eenvoudiger zijn Brouwerijstraat 3 en Dorpsstraat 37-39. Raadhuisstraat 15-21 en de winkel met hockingang Brouwerijstraat 2 zullen wel tussen 1920 en 30 tot stand zijn gekomen. De volkswoningen aan de Hoofdstraat zijn uit ongeveer dezelfde tijd en worden door risalieten met topgevels verlevendigd. Traditionalistische vormen worden na ca. 1930 in toenemende mate toegepast. Raadhuisstraat 4 en Abtslaan 1 zijn er voorbeelden van. Dorpsstraat 57 met een ingezwenkte lijstgevel is rond 1950 tot stand gekomen. Eenvoudige landelijk aandoende panden zijn Bredaseweg 5, Dorpsstraat 46-48 en Brouwerijstraat 21. Bredaseweg 14 is een rijzig pand met klokgevels. Bredaseweg 8 met dubbele trapgevel uit ca. 1950 is een opvallend voorbeeld van historiserende bouwtrant.

7.2. Boerderijen

Door de ligging der gemeente op de grens tussen zand en klei treffen we verschillende boerderijtypen aan. Het gaat hierbij om langgevelboerderijen, veelal bestaande uit een woon-stalhuis met losstaande Vlaamse schuur en het Westbrabantse type, met vrijstaand woonhuis en grote meerbeukige schuur.

Een voorbeeld van een langgevelboerderij met Vlaamse schuur is Munnikenhof 1 uit de 18e en 19e eeuw. Wagenstraat 42 bezit een langgerekte en gave Vlaamse schuur, mogelijk uit de 18e eeuw. Bredaseweg 2-4 is een vermoedelijk 18e en 19e eeuwse langgevel, thans garagebedrijf. Dit pand heeft evenals Munnikenhof 18 een langgerekt hoofdgebouw met getoogde staldeuren. Bij het laatste pand sluit hierop het met hout beschoten schuurgedeelte aan. Hoofdstraat 76 is een 19e-eeuws woonhuis met aangebouwd bedrijfsgebouw met lager zadeldak. Bij Molenstraat 38 zijn woonhuis en bedrijfsgebouw onder een doorlopend zadeldak geplaatst. Wagenstraat 55 uit 1915 is een langgevel met mansardedak en een kroonlijst met siermetselwerk. Bij Noordseweg 9 bevindt zich een gaaf bakhuis met uitgebouwde oven onder een zadeldakje.

Krauwelsgors 4 is een krukvormige boerderij met vrijstaande ruime schuur. De schuur maakt door de versteende muren een 20e-eeuwse indruk. Het gewitte woonhuis daarentegen met de laag aanzettende zadeldaken en de kleine roederamen

zal nog tot de 17e eeuw teruggaan. Hokkenberg 6 is een complex met woonhuis, berging en schuur dat deels 19e eeuws is. De schuur is rond 1950 vernieuwd. Schoolstraat 2 dateert uit 1917 en heeft een villa-achtig woonhuis met asymmetrische gevel. De schuur is zeer sober met baksteengevels, geleed met lisenen. Wagenstraat 27 heeft een woonhuis uit ca. 1930 met siermetselwerk in baksteen. Hoeve Hazeldonk, Hazeldonk 1 bezit een oudere schuur met gerabatte wanden. Het woonhuis uit ca. 1940 is een gaaf en goed gedetailleerd voorbeeld van traditionalisme, ontworpen door J. Bedaux. De kleine roederamen en de entree met luifel zijn gaaf bewaard gebleven. Van Bergenstraat 26 is een wederopbouwboerderij uit 1947 van het kop-halsromptype.

Schapenbogert 21 is een keuterijtje uit het midden van de 19e eeuw.

7.3. Industriële gebouwen

De stellingmolen aan de Molenstraat 40 dateert uit 1742. Karakteristiek voor het straatbeeld zijn enige woningen met bedrijfsruimte. Brouwerijstraat 31 is een woonhuis uit eind 19e eeuw met een haaks aangebouwde vleugel met ingezwenkte gevel en rijke eclectische stucdecoratie. Het bedrijfsgedeelte van Hoofdstraat 50 uit 1915 valt op door de rijk gedetailleerde bakstenen balustrade. Het eenvoudiger Schoolstraat 36 dateert uit ca. 1930. Markstraat 59 is een woonhuis met pakhuis uit ca. 1910.

7.4. Openbare gebouwen

Aan de Raadhuisstraat 2 bevindt zich het raadhuis uit ca. 1930 met traditionalistische vormen in de asymmetrische gevel. Het heeft een bordes met trapgevel en hoog schilddak met dakruiter.

7.5. Kerkelijke gebouwen

De laatgotische parochiekerk, Markstraat 2, is in 1876 en 1932 sterk gerestaureerd en ligt markant in het dorpscentrum van Terheijden. De pastorie aan de Kloosterlaan 2 is een blokvormig herenhuis uit het einde van de 19e eeuw. Markstraat 3 is het voormalige parochiehuis, met baksteengevel en siermetselwerk uit ca. 1930. De neogotische Gummaruskerk te Wagenberg aan de Dorpssstraat 56 is een gaaf bewaard werk van P.J. van Genk uit 1903-04, waarvan de polychromie recent is hersteld. De slanke spits domineert de omgeving. Ernaast de pastorie, een statig herenhuis uit 1856, een ontwerp van P. Soffers. Op het kerkhof een laat 19e eeuws gietijzeren kruis.

De kerk en het Kapucijnenklooster aan de Kloosterlaan in Langeweg werden in 1944 grotendeels verwoest. De huidige kerk is een romaniserende baksteenbouw met dakruiter. Van het klooster resteren enige bakstenen gebouwen uit de laatste decennia van de vorige eeuw. Het neogotische kruisbeeld aan de Molenstraat uit ca. 1900 is rond 1950 tegen een gebogen muur met siermetselwerk geplaatst. De kapel aan de Poolse Dreef is rond 1950 gebouwd in oude handvormstenen. Aan de Wagenstraat een wegkapel met Mariabeeld uit ca. 1950.

De hervormde kerk aan de Hoofdstraat 1 dateert uit 1809 en is een zaalkerk met boogramen en een witgepleisterde gevel met gedenksteen en geveltorentje.

7.6. Kastelen en buitenhuizen

Binnen de gemeente treffen we geen kastelen en landhuizen aan.

7.7. Infrastructurele en waterstaatswerken

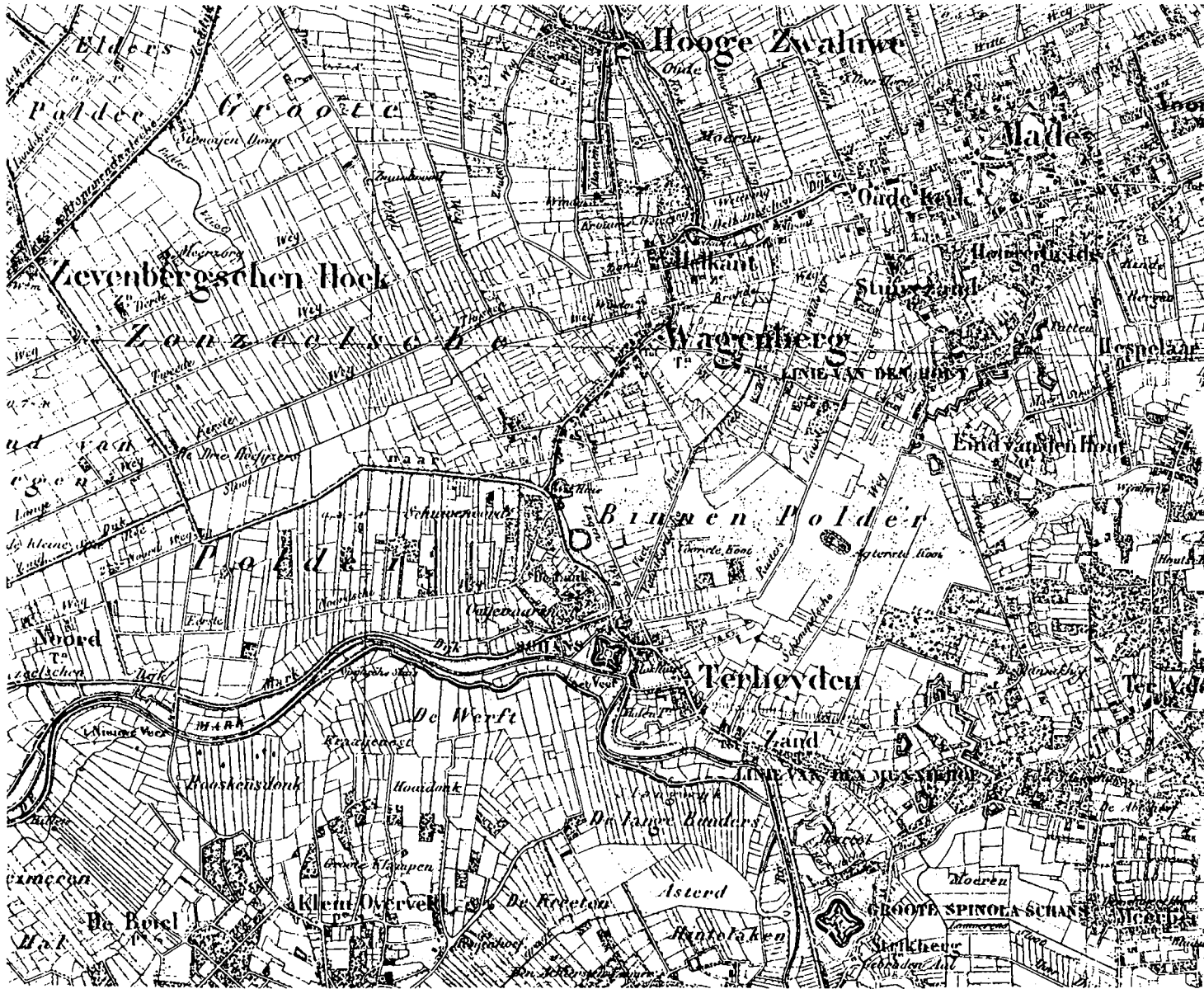
Aan de Van Bergenstraat een ijzeren boogbrug uit ca. 1950 op betonnen pijlers. De Schansstraat heeft nog de oude kei- bestrating bewaard.

7.8. Groenelementen

Enkele boerderijen bezitten nog erfbeplanting. Krauwelsgors 4 heeft linden met gewitte stam. Bij Schoolstraat 2 bevinden zich enkele oudere platanen. Bij Hazeldonk 1 bevinden zich enkele oude linden. Bij het kruisbeeld aan de Molenstraat een tweetal snoeilinden. Bij Withuisstraat 8, Molenstraat 44 en Raadhuisstraat 4 eveneens snoeilinden. Aan de Schansstraat oude linden bij no 17 en enige knotwilgen.

Gemeente Terheijden, toestand ca. 1840, topografische kaart 44 Geertruidenberg schaal 1:50.000

